

“האחרת שבתוכנו” על עריכת-דין חברתית “רגישת-תרבות”

הדר דנציג-רוזנברג ויפעת פרדר

מאמר זה דן באתגר התרבותי שמִזְמָן הסיוע המשפטי לנפגעות אלימות במשפחה מקרב קבוצות-מיעוט תרבותיות. בשל אופיין המיוחד של קבוצות אלו, מחייב סיוע משפטי מסוג זה התייחסות לעולמה התרבותי הייחודי של כל נפגעת, לשונות הקיימת בינה לבין נפגעות אחרות ולצרכים מיוחדים שלה המחייבים פתרונות יצירתיים. המאמר מתאר דילמות עמן מתמודדת עורכת-הדין המסייעת לנשים נפגעות-אלימות, המודגשות ביתר-שאת כאשר מדובר בנפגעות-אלימות מקרב קבוצות מיעוט תרבותיות. על רקע המורכבות המתוארת, מבקש המאמר להבנות מודל אפקטיבי חדשני של עריכת-דין חברתית “רגישת-תרבות”, המבוסס בחלקו על עקרונות השאובים ממודלים הרווחים בעולם הטיפולי. המודל המוצע מלווה בדוגמאות מן השטח הממחישות את הצורך לשים דגש, כבר במסגרת החינוך המשפטי התיאורטי והקליני, על פיתוח מיומנויות וכישורים השאובים בחלקם ממקצועות טיפוליים. חשיפת עורכי-הדין לעתיד לתפיסה ה“אחרת” של עריכת-הדין ולגילוי ה“אחרת שבתוכנו”, כבר בשלבים מוקדמים של החינוך המשפטי – יש בכוחה להפוך את המשפט לכלי חברתי הומני וגיש יותר עבור הלקוחה. גישה זו הולמת את תפיסת המשפט כסוכן בעל ערך תרפויטי כלפי קהלים – תפיסה היונקת מתורת המשפט הטיפולי, ושזורה כחוט השני לאורך המאמר.

מבוא

סיוע משפטי לנשים נפגעות אלימות מעמיד אתגרים מורכבים בפני עורכת-הדין החברתית המעניקה להן ייעוץ, ליווי וייצוג. מאמר זה יתמקד באתגר התרבותי שמִזְמָן הסיוע לנפגעות אלימות במשפחה מקרב קבוצות-מיעוט תרבותיות. אופייה המיוחד של קבוצה זו נובע מהיותה תת-קבוצה בתוך קבוצה המהווה קבוצת-מיעוט בפני עצמה – קבוצת נפגעות האלימות במשפחה. ניסיוננו מלמד כי סיוע משפטי מסוג זה מחייב התייחסות לעולמה התרבותי הייחודי של כל נפגעת, לשונות שקיימת בינה לבין נפגעות אחרות ולצרכים מיוחדים שלה המחייבים פתרונות יצירתיים. במאמר זה נתאר דילמות עמן מתמודדת עורכת-הדין המסייעת לנשים נפגעות-אלימות, ונבקש להבנות מודל אפקטיבי חדשני של עריכת-דין חברתית “רגישת-תרבות”, המבוסס בחלקו על עקרונות השאובים ממודלים הרווחים בעולם הטיפולי. על-אף שהגישה הייחודית “רגישת-תרבות” המוצגת במאמר מתייחסת לנפגעות-אלימות בכלל כקבוצת-מיעוט המייצרת את

"האחרת שבתוכנו": על עריכת-דין חברתית "רגישת-תרבות" | הדר דנציג-רוזנברג ויפעת פרדר

הדילמות, נבקש להתמקד בקבוצת "המיעוט הכפול" – נפגעות-אלימות מקרב קבוצות-מיעוט תרבותיות – כקבוצה המחריפה את הדילמות הקיימות ומחדדת את הצורך בעריכת-דין "אחרת". המאמר ילווה בדוגמאות מן השטח שימחישו את הצורך לשים דגש, כבר במסגרת החינוך המשפטי התיאורטי והקליני, על פיתוח כישורים ומיומנויות השאובים בחלקם ממקצועות טיפוליים, כגון תקשורת בינאישית, סובלנות, נגישות, העצמה ורגישות תרבותית. במסגרת זאת נבקש לטעון כי חשיפת עורכי-הדין לעתיד לתפיסה ה"אחרת" של עריכת-הדין ולגילוי ה"אחרת שבתוכנו" כבר בשלבים מוקדמים של החינוך המשפטי, תהפוך את המשפט לכלי חברתי הומאני ונגיש יותר עבור הלקוחה. גישה זו הולמת את תפיסת המשפט כסוכן בעל ערך תרפויטי כלפי קהליו, אשר אותה נציג בהרחבה בהמשך.

בפתח המאמר נציג את תורת המשפט הטיפולי כבסיס לפיתוח עריכת-דין חברתית "רגישת תרבות", ונציע עקרונות לעריכת-דין פמיניסטית המעוצבים בהשראת מודלים מן העולם הטיפולי. בפרק השני נציג דילמות המשקפות את המתח שבין פטרנליזם לסובלנות, מתח המתקיים במסגרת עבודתה של עורכת-הדין המסייעת לנפגעות-אלימות, ונבסס את הטענה לפיה אימוץ העקרונות של עריכת-דין פמיניסטית יסייע להתמודדות עם הדילמות הללו. בפרק השלישי נתייחס לאחריות המדינה כרכיב מרכזי במסגרת ההתמודדות עם בעיית האלימות נגד נשים, מתוך הכרה כי עריכת-הדין החברתית אינה כלי משפטי הפועל בחלל ריק. בפרק זה נטען כי אימוץ אתיקה של דאגה, סובלנות ואחריות מצד מוסדות המדינה ביחס לאלימות כלפי נשים הוא צעד חיוני לקידום ההתמודדות עם התופעה. את המאמר נסיים בהתוויית שני פתרונות לקידום הערכים והיעדים המבוקשים: באחד נציע לעורכת-הדין המעניקה סיוע חברתי לאמץ מספר כלי-עבודה חיוניים, העשויים לסייע לה באופן אפקטיבי בעבודה עם נשים נפגעות-אלימות; בשני ניגע בדרכי החינוך המשפטי שבאמצעותן ניתן יהיה ליישם את המודל המוצע של עריכת-דין חברתית "רגישת-תרבות".

1. תורת המשפט הטיפולי כבסיס לעריכת-דין חברתית "רגישת תרבות"

א. מיקום המאמר בין תפיסות תורת-המשפט

הספרות הפילוסופית בתחום תורת-המשפט עוסקת בקשר שבין תפיסות-צדק שונות לבין תכליתו של ההליך המשפטי.¹ במשך שנים רווחה בספרות זו גישה מסורתית שראתה במשפט מערכת כללים שתפקידיה לפתור סכסוכים, להביא לחלוקה צודקת של משאבים חברתיים ולהכווין התנהגות. תפיסה זו של המשפט, הרואה בו כלי צר ומוגבל-מטרות, השפיעה על הבנייתו, על עיצובו ועל מערכת הערכים עליה הושתת. כפי שמתארת דייקוף (Daicoff), עורכי-הדין מחונכים כבר מראשית לימודיהם לפתח חשיבה המבוססת על טרמינולוגיה של כללים וזכויות.² הם לומדים לסנן מבין העובדות רק את אלו שרלוונטיות לדוקטרינות המשפטיות הנלמדות, להתמקד בניתוח משפטי טהור ולחתור לעבר "השורה התחתונה" – השגת תוצאות משפטיות, כלומר: מי ה"מנצח" – מבלי לעסוק כלל בתוצרי הלוואי של ההליך המשפטי ובהשלכות הנפשיות של התהליכים הנלווים לו. במסגרת גישה מסורתית זו, ערכים המזוהים עם מה שמכונה "אתיקה של דאגה" – הרמוניה, יחסים בין-אישיים, התחקות אחר צרכים ורגשות של הפרט ותחושת ה-well-being של המשתתפים בהליך – נתפסים כזרים לשדה-השיח המשפטי וזוכים להתעלמות.

דוגמה מעניינת להתמקדות-יתר בתוצאות המשפטיות על חשבון השגת יעדים המצויים "מעבר" להן מתוארת במאמרה של מילס (Mills),³ המנתח דפוסי פעולה של קליניקות העוסקות

בסיוע לנפגעות אלימות במשפחה במסגרת בתי-ספר למשפטים בארצות-הברית. מילס מנתחת את האופן בו הודרכו סטודנטים בקליניקה לזכויות-נשים ב-American University, על-סמך מאמר אשר מתעד את פעולת הקליניקה שנכתב בידי מנחת הקליניקה, פרופ' אן שאלק (Ann Shalleck). באמצעות תיאורה של שאלק את התמודדות הסטודנטים,⁴ מבקשת מילס להראות כי הסטודנטים לא היו מוכנים – נפשית, רגשית ומקצועית – להתמודד עם סיוע לנפגעות אלימות במשפחה. הסטודנטים, שציפו ליחס נאות מצד המערכת, לאור הנסיבות, הופתעו מחוסר סבלנותו של השופט ומכעסו על האישה, וגילו שאף הם עצמם התקשו להאזין לסיפורה המלא כל אימת שהסיפור לא "השתבץ" בקטגוריות המשפטיות. לדעת מילס, בהדרכת הסטודנטים לא הושם דגש מספיק על היכרות מעמיקה עם עולמן של נפגעות אלימות במשפחה ועם השונות הרבה המאפיינת תגובות של נשים שונות לאלימות. בנוסף, מאחר שלא הדריכו את הסטודנטים לפתח מיומנויות של הקשבה ורגישות תרבותית, הם התמקדו בחיפוש אחר סעדים משפטיים ש"התאימו" למקרה, במקום להשקיע בפיתוח מערכת היחסים עם האישה-הלקוחה באופן שהיה מאפשר בסופו של דבר ללבן עמה את צרכיה המשפטיים והלבר-משפטיים.

בשני העשורים האחרונים ניכרת תנועת-רפורמה רעיונית-מעשית המבקשת לחולל שינוי בהתבוננות על המשפט, בעקבות תמורות שחלולות בתפיסות הפילוסופיות והחברתיות המעצבות את הערכים עליהם מושתתת מערכת המשפט. תנועה זו שואבת השראה מאסכולת הריאליזם המשפטי, והיא מציעה זווית ראייה בין-תחומית להתבוננות במשפט ולעיסוק בו "מתוך לימוד תפקידו של הדין כגורם טיפולי".⁵ במקום לתפוס את המשפט ככלי חד-ממדי שפעילותו מתמצה בפתרון סכסוכים באמצעות החלת כללים משפטיים על-פי קטגוריות ברורות, מבקשת תנועה זו לאמץ כלפי המשפט גישה הוליסטית והומאנית, המכירה בהשפעתו המכרעת על בריאות הנפש ועל התפקוד הפסיכולוגי של מי שתוצאות המשפט מוחלות עליהם. וקסלר (Wexler) וויניק (Winick) טבעו את המושג "תורת משפט טיפולי" (Therapeutic Jurisprudence), המשקף את הפוטנציאל התרפויטי החבוי במשפט כסוכן חברתי.⁶ על-פי גישתם, לכללי המשפט המהותיים, לדיני הפרוצדורה ולתפקידם של עורכי-הדין, נלוות השלכות תרפויטיות ואנטי-תרפויטיות, ולכן יש לשאוף לעצבם באופן הממצה את הפוטנציאל התרפויטי שלהם, תוך שמירה על עקרונות בסיסיים כמו הליך הוגן וערכי צדק אחרים.⁷ בעיצוב כללים אלה יש לשאוף למקסם את תחושת ה-well-being הרגשית והפסיכולוגית של המעורבים בהליך המשפטי, להתמקד בהשגת יעדים החורגים מ"זכויות משפטיות" גרידא, ולהתחשב בצרכים, ברגשות, במערכות יחסים ובתחושת הצדק של הצדדים המעורבים. התבוננות על המשפט כעל כלי בעל פוטנציאל מרפא שואפת לקדם הליך משפטי הומאני שיהווה מרחב מגונן ונוח לכל אחד מהשחקנים, באופן שישמור על יושרתו וכבודו של כל אחד מהם.⁸ תפיסת המשפט הטיפולי התפשטה לענפי משפט רבים וביניהם תחום האלימות כלפי נשים. במסגרת תחום זה מתייחסת התפיסה למקומם של ההליך המשפטי, עורכי-הדין, ובתי-המשפט בסיוע לנשים נפגעות-אלימות.⁹

תפיסת המשפט הטיפולי מסייעת בעיצוב המודל הראוי בעינינו לעריכת-דין חברתית שעניינה סיוע לנפגעות-אלימות, מודל המיושם בעבודת הקליניקה לנשים נפגעות-אלימות. בהקשר זה נבקש להתמקד בפלח הצר והייחודי של סיוע לנשים מקבוצות-מיעוט תרבותיות, המצריך רגישות יתרה לשונות שקיימת בין הנשים השונות ולצרכים המיוחדים הנובעים משונות זו. עריכת-הדין החברתית מעמידה במרכז תשומת הלב את הלקוחה המסוימת, על מאפייניה, צרכיה ועולם הערכים ממנו היא מגיעה. כתוצאה מכך, ההתייחסות אל נפגעת-האלימות היא לעולם כאל

"האחרת שבתוכנו": על עריכת-דין חברתית "רגישת-תרבות" | הדר דנציג-רזנברג ויפעת פרדר

סובייקט ייחודי המובחן מקבוצת "נפגעות-האלימות": הניסיון לתור אחר סעד לנפגעת מתמקד בחוויה הסובייקטיבית שלה ומתחשב בעולם התרבותי המוכר לה. כפי שנתאר בהמשך, הסיוע המשפטי שניתן במסגרת הקליניקה לנשים נפגעות אלימות שואב תפיסות וערכים מעולם הטיפול, המתאפיינים בהתמקדות גם בסובייקט ובחוויותיו ולא רק בנהייה אחר "אמת אובייקטיבית". בהקשר המשפטי, תפקידה של עורכת-הדין המסייעת לנפגעות-אלימות הוא לחפש פתרון שיהיה נכון ומתאים לנפגעת המסוימת, וחלילה לה מ"להלביש" אוטומטית על המקרה פתרון "לפי הספר", או פתרון שהתאים בהזדמנות קודמת לנפגעת אחרת. משמעות הדבר היא כי לעתים עורכת-הדין תגיע יחד עם הנפגעת אל הפתרון ה"חכם" בשבילה, גם אם מבחינה משפטית אין זה הפתרון ה"צודק", כלומר כזה הממצה את זכויותיה המשפטיות עד תום.

ב. תפיסת "המשפט כתרבות" בראי עריכת-הדין הפמיניסטית

תפיסתנו עולה בקנה אחד עם הצעתו של פרופ' מנחם מאוטר להתבונן על המשפט כעל מערכת תרבותית.¹⁰ במקום להניח שקיים פתרון משפטי "נכון" לאירוע מסוים ולהשקיף על הצדדים כמתחרים על איתורו, גישה זו, המכונה "המשפט כתרבות", מעדיפה לראות את המשפט כמורכב מאוסף "מתחמים" של פתרונות אפשריים.¹¹ גישה זו מניחה שהמשפט מאפשר לצדדים יותר מהתנהגות "נכונה" אחת במהלך יחסי הגומלין שהם נתונים בהם, וכן מאפשר לשופטים יותר מדרך משפטית אחת להערכת התנהגות הצדדים. מתפיסת טיבו של המשפט כמערכת תרבותית נגזרות מסקנות באשר לכישורים הנדרשים ממשפטים בכלל, שכן לפי תפיסה זו ההכרעה בשאלות משפטיות הינה תהליך מורכב יותר מאשר מיון מקרה עובדתי אל כלל מוכן מראש. מסיבה זו נדרשים בה יצירתיות, לשם עיצובם של פתרונות ראויים באמצעות חומרים נורמטיביים רלוונטיים, וכן דמיון, דהיינו היכולת לחזות מראש את השלכותיהם של פתרונות אפשריים. על-פי גישה זו, ההכרעה בשאלות משפטיות מחייבת "לא רק לימוד והכשרה, אלא בעיקר חינוך, אימון והתנסות..."¹²

ואכן, הניסיון המשפטי הקליני שנצבר בעבודה עם נפגעות-אלימות מחדד את הביקורת שנשמעה בספרות על הכתיבה הפמיניסטית המהותנית בתחום האלימות נגד נשים, לפיה כתיבה זו מתבוננת לעתים באופן חד-ממדי על פעולתן של נפגעות-אלימות.¹³ כותבות פוסט-מודרניות, לעומת זאת, ביקשו לחשוף את ההטרוגניות העשירה שקיימת בספורי החיים של נשים אלה.¹⁴ אין זה מפתיע כי נפגעות-אלימות שונות תבחרנה לנהוג באופנים שונים ולאור סולם הערפות אחר;¹⁵ השונות האינדיבידואלית הופכת כל סיפור חיים לייחודי, ומחייבת התייחסות פרטנית לאישה הספציפית לשם הבנת עולמה, מניעה, רצונותיה ופרשנות פעולותיה.¹⁶ בהקשר זה נטען כי שונות אתנית ותרבותית משפיעה אף היא על דפוסי התנהגות של נשים החיות בצל האלימות. בארצות-הברית, למשל, נשים אסיאתיות ולטיניות נוטות שלא לדווח למשטרה על תקיפתן בידי בן זוגן, מחשש שמא תמטנה קלון על משפחתן;¹⁷ נשים ממוצא אפרו-אמריקאי חוששות אף הן לדווח, משום שניסיוןן לימד אותן שהמשטרה לא תתייחס ברצינות הראויה לתלונתן, וגם אם תעצור את הגבר האלים – תמנע ממנו את הזכויות המגיעות לו; נשים לסביות הסובלות מאלימות נוטות שלא לדווח מחמת שתי הסיבות גם יחד;¹⁸ ואילו נשים מהגרות חוששות לדווח מחשש לגירושן מהמדינה.¹⁹

גם בישראל אנו נתקלות בשוני גדול בין דפוסי ההתנהגות של נפגעות-אלימות המגיעות מרקעים תרבותיים שונים. כך, למשל, נשים המגיעות מחברות קולקטיביסטיות, כמו החברה הערבית, נוטות להימנע מפנייה לגורמי חוץ בכלל ולגורמים משפטיים בפרט. החברה החרדית

היא דוגמה נוספת לחברה סגורה, בעלת מוסדות חברתיים פנימיים, וגם בה פנייה ליעוץ משפטי מחוץ לקהילה נתפסת כבלתי-לגיטימית.²⁰ נשים מקרב קהילה זו חוששות במקרים רבים מנידוי או מחרם שיוטלו עליהן בקהילתן, אם ייוודע שהעו “להלשין” החוצה על מה שנעשה להן. המחקר בנושא מיעוטים בחברה מלמד כי אוכלוסיות אלה נדרשות להתמודד עם הצורך להתגבר על קשיי שפה ופערי תרבות, עם ריחוק, חשדנות וקושי בנגישות למוסדות ולשירותים, ועם אמונות ותפיסות אחרות משלהן ביחס לתא המשפחתי ולמקומה של האישה בו.²¹ במפגש של עורכת-הדין עם האישה-הלקוחה, יש להיבטים אלה של השונות התרבותית השפעה על דרכי הפעולה של עורכת-הדין ועל הסיוע המשפטי אותו תעניק.

ג. העולם הטיפולי כמקור השראה לשאיבת עקרונות של עריכת-דין פמיניסטית

סיוע משפטי לנפגעות-אלימות פותח בפני עורכת-הדין החברתית צוהר להיבטים הטיפוליים של תופעת האלימות נגד נשים: המגע והאינטראקציה עם נפגעת-האלימות מחייבים היכרות מעמיקה של עורכת-הדין עם עולמה הרגשי של הנפגעת ועם מאפייני הטרומה הנלווים לפגיעה, שכן היכרות זו חיונית להענקת סיוע משפטי המותאם לנפגעת.²² אמנם, המרחב המשפטי מובחן באופן מובהק מהמרחב הטיפולי: בעוד הראשון תר אחר זכויות, מבקש לחשוף את ה“אמת האובייקטיבית” וחותר להגיע ל“שורה תחתונה” בדמות פתרון משפטי שיהווה סוף פסוק לפרשה – השני מתמקד בחוויה הסובייקטיבית של המטופלת, בטרומה שחוותה ובהשלכות הפגיעה על עולמה.²³ בנוסף, ובניגוד למטפלת הפועלת במרחב הקליני ומבקשת ליצור סביבה מכילה ואמפתית עבור הנפגעת, עורכת-הדין החברתית, בהיותה “officer of the Court”, כפופה לחובות מקצועיות ואחרות המטילות עליה מגבלות שונות כדוגמת החובה להימנע מלטעון בבית-המשפט טענות שהיא יודעת שהן שקריות, מוגזמות או לא-מדויקות. לצד הבדלים אלו, קיימים, לדעתנו, מספר קווי דמיון בין תפקידה של עורכת-הדין החברתית לבין תפקידו של הגורם הטיפולי. קווים אלה מאפשרים לשאוב אל ארגז הכלים של עורכת-הדין החברתית-פמיניסטית עקרונות כלליים שיעצבו את הטיפול בנפגעות-אלימות. בשורות הבאות נציע הבנייה של מודל חדשני ביחס לעריכת-דין פמיניסטית, השואב השראתו ממודלים לבר-משפטיים המבוססים על עקרונות טיפוליים.

בספרות הטיפולית-הקלינית ישנה הסכמה כי השלב הראשון בטיפול בנפגעות-אלימות הוא זה המכונה על-ידי הרמן (Herman) “שלב יצירת האמון”.²⁴ זהו שלב ארוך, מורכב ומשמעותי. ביטחון ואמון של נשים שחוו פגיעות מיניות מצד אדם קרוב, או שחיות עם אדם המתעלל בהן לאורך זמן, הופרו באופן העמוק ביותר. לפיכך, הכניסה למערכת יחסים טיפולית מלווה עבורן בתחושת סכנה ובהיערכות דרוכה לאפשרות של היפגעות.²⁵ בדומה למתרחש במרחב הטיפולי, גם המפגשים הראשונים בין הנפגעת לבין עורכת-הדין החברתית מאופיינים בחשדנות ובניסיונות לגשש ולבחון את גבולות הסבלנות והאמפתיה של עורכת-הדין.

לי, הכותבת הראשונה, זכורים היטב המפגשים הראשונים עם נ', נפגעת תקיפה מינית שהגיעה לקליניקה לקבלת סיוע משפטי בעניינה. נ' הגישה תלונה במשטרה בגין תקיפה מינית מצד מוכר, והתיק נסגר בעילה של היעדר אשמה. כניסותיה למשרדי התאפינו בכעס בלתי-נשלט, ובמהלך פגישותינו נהגה נ' להביע את הזעם והתסכול שחשה כלפי גורמים עמם נפגשה, שלתחושתה סירבו להקשיב ולסייע לה. אלו כללו דמויות מסביבתה הקרובה: מטפלים, מתנדבות מרכז הסיוע לנפגעות תקיפה מינית שליוו אותה בשלב הגשת התלונה, וסוכנים שונים של המערכת, החל מעורך-דין שייצג אותה בהתנדבות מול הרשויות וכלה בשוטרות ופרקליטים. עד מהרה הפכתי גם אני בעיני נ' לגורם משתיק. הדינמיקה בינינו התאפיינה בהתפרצויות זעם כלפיי, בכל פעם

"האחרת שבתוכנו": על עריכת-דין חברתית "רגישת-תרבות" | הדר דנציג-רוזנברג ויפעת פרדר

ש"טעיתי" ולא אמרתי את מה שנ' ציפתה שאומר. דינמיקה זו הגיעה לשיאה כשחוויתי דעתי על סיכוי השגת הסעד שנ' ביקשה, לאחר שערר שהגישה נגד סגירת התיק נדחה. נ' דפקה על השולחן והתנהגה באופן שאותו חוותי כתוקפני ומשתק. כשניסיתי להפגין אמפתיה כלפי רגשותיה, לרבות שיתופה במחשבותי הביקורתיות על אודות חסרונות ההליך הפלילי הקיים ועל אודות המבנה הבעייתי של עבירת האינוס, וכד-בכד להסביר לה את תמונת המצב המשפטית לאור חומר הראיות בתיק – ספגתי גל האשמות נוסף על שאני "כמו כולם", שאיני רוצה ואיני מסוגלת להבין אותה. הפיתוי לעימות עמה היה גדול, אך הבנתי כי תגובות אלה משקפות את מצוקתה ואת תחושת ה"אחרות" שהיא חוותה במפגש עם גורמים קודמים. הבנה זו הובילה אותי לדבר איתה על תחושתיה ולגלות סבלנות גם ברגעים בהם הדבר היה קשה במיוחד. אף כי בסופו של דבר נ' לא זכתה לסעד משפטי, העובדה שלא התייאשתי ממנה ולא "נטשתי" אותה, כפי שכנראה נהגו כלפיה בהזדמנויות קודמות, יצרה בינינו אמון והקלה עליה את ההתמודדות עם תוצאת ההליך.

עיקרון נוסף שראוי כי יאפיין את עריכת-הדין הפמיניסטית הוא ההתבוננות על המפגש בין עורכת-הדין החברתית לבין הנפגעת כעל דיאלוג בין שני סובייקטים, עיקרון המעוצב בהשראת המודל הבין-סובייקטיבי וההתייחסותי ביחסי מטופלת-מטפלת.²⁶ עיקרון זה מבקש למצב את מערכת היחסים בין עורכת-הדין לבין הנפגעת ככזו שמתהווה בכל פעם מחדש ושמתיימת בה השפעה דו-כיוונית. במרחב הטיפולי, המודל ההתייחסותי-הפמיניסטי גורס, כי "שינוי ייווצר אם אנו כמטפלות נרשה לעצמנו להתקשר, להיות מעוצבות ומושפעות מהנוכחות של המטופל/ת, להשתנות, להתרגז, לאהוב, להרגיש. זוהי שותפות. דרך שבה שני סובייקטים לומדים לצמוח מאופן התקשרות אחד לאופן התקשרות אחר".²⁷ עיקרון זה ראוי שינחה אותנו גם במרחב המשפטי, בסיוע לנפגעות-אלימות: העובדה שמערכת היחסים אינה סימטרית איננה מעידה על כך שאין היא הדדית. אף שמדובר במערכת יחסים שמגבילה את עורכת-הדין מלתת פורקן לרגשותיה באופן בלתי-מבוקר, היא מאפשרת לה לשאת באחריות לעמדת היתרון שלה, שמוכנית במערך יחסי הכוחות בינה, כנותנת סיוע משפטי, לבין הנפגעת-הלקוחה. אי הקפדה על הבניית הסיוע המשפטי סביב צרכיה של הנפגעת, עלולה ליצור עבור הנפגעת שחזור של סביבה מנצלת, במסגרתה היא נדרשת להגיב לצרכי האחר, בדומה לתפקיד שמילאה במסגרת הפגיעה. לכן על עורכת-הדין להיזהר מלכפות את הסובייקטיביות שלה על הנפגעת – עליה להימנע מלחשוב: "מה הייתי עושה אני במקומה?", אלא עליה לשאול: "כיצד הנפגעת מגדירה את מה שנכון מבחינתה לעשות, וכיצד אני יכולה לסייע לה להגשים זאת באמצעות המשפט?"

2. בין פטרנליזם לסובלנות תרבותית: דילמות בסיוע לנפגעות-אלימות מקבוצות תרבותיות שונות

חשיבות יישום הגישה המשלבת בין עולם המשפט לעולם המושגים הפסיכולוגי-הטיפולי, מתחדדת במפגש של עורכת-הדין החברתית עם נפגעות-אלימות מקבוצת מיעוט תרבותית, מפגש הטומן בחובו דילמות מורכבות. דילמות אלה אמנם עולות במפגש עם נפגעות-אלימות בכללותן, אך כפי שיתואר להלן, הן מורכבות וקשות יותר כשמדובר בנשים מקבוצות-מיעוט תרבותיות, לאור פערי התרבות בינן לבין עורכות-הדין המסייעות להן.

דילמה מרכזית החוזרת ונשנית כמעט בכל מפגש עם נפגעת-אלימות המשתייכת לקבוצת-מיעוט תרבותית, היא כיצד יש לגבש את דרך הפעולה המשפטית והסעדים שיש לשאוף להשגתם: האם על-פי תפיסתה של עורכת-הדין, הנובעת מהנורמות המקובלות בחברת הרוב, או על-פי רצונה של האישה, הנובע מתפיסת העולם המושרשת בתרבות ממנה הגיעה?²⁸ דילמה

זו נובעת ממספר מקורות. ראשית, מעבר להיותה בת-אדם הזקוקה להגנה פיזית, האישה היא "לקוחה", ועל עורכת-הדין להעניק לה שירות משפטי ההולם את רצונותיה. באופן מקובל, הלקוחה היא שקבועת את הסעד המבוקש, ותפקידה של עורכת-הדין הוא למצוא את הדרכים המשפטיות להשגתו. בדרך-כלל, כשמדובר בעורכת-דין העוסקת בתחום משפטי הדורש מומחיות מקצועית מסוג מסוים, היא נוהגת להציע את הפתרון אשר יגן באופן מיטבי על האינטרסים של הלקוחה כפי שעורכת-הדין וקבוצת הרוב תופסות אותם. ואולם, במקרים של סיוע לנפגעות-אלימות, אישה המשתייכת לקבוצת-מיעוט תרבותית לרוב לא תהיה מעוניינת בפתרונות המוצעים לה. עולמה התרבותי עומד בסתירה להיקף האפשרויות המוצג בפניה, שכן קבוצת מיעוט תרבותית הן לרוב קבוצות פטריארכאליות, בהן האישה נתפסת כגורם חלש שאינו אמור להתקומם או לפעול נגד רצון הגבר.²⁹

שנית, נפגעות אלימות רבות, ובמיוחד אלו המשתייכות לחברות קולקטיביסטיות, נוטות שלא לקבל את הפתרון הקלאסי של פרידה מבן הזוג ויציאה מהבית. ביסוד נטייה זו עומדים חששותיהן מתגובת המשפחה, אך גם תפיסה שונה מהמקובל בנוגע לאופציה העדיפה עבורן. כתבות פמיניסטיות טוענות כי מרבית הפתרונות שמציגה מערכת המשפט ומערכות נוספות מעוצבים מנקודת מבט גברית, לפיה הבחירה הטובה ביותר עבור נפגעת אלימות היא פרידה מבן הזוג;³⁰ אולם בפועל, נשים רבות תופסות חיים בצל מערכת יחסים אלימה כמצב העדיף מבחינתן מאשר חיים שלא במסגרת זוגית.³¹ עניין זה עשוי להיות מכריע כשמדובר בנשים המשתייכות לקבוצות מיעוט, בהן האישה נתפסת כגורם ה"מאחד את המשפחה".³²

שלישית, לעתים קרובות עצם הפנייה לגורם חוץ-קהילתי לצורך טיפול בעניין משפחתי נתפס בקרב קבוצות מיעוט כמעשה "חתרני" ו"בוגדני". חברות קולקטיביסטיות תופסות את הבעיות המשפחתיות כדבר שיש טיפל בו במסגרת המשפחה, ועל כן מתייחסים בחשדנות לגורמי סיוע חיצוניים לקהילה.³³ מסיבה זו, לעתים פנייה לעזרה חיצונית עלולה למנוע מהאישה סיוע מצד משפחתה וקהילתה, שכן אלה ייראו בה "בוגדת".

על עורכת-הדין החברתית להיות בעלת ידע תרבותי שיאפשר לה להבין את עולמה הפנימי של האישה-הלקוחה ואת תפיסות העולם של קבוצת-המיעוט אליה היא משתייכת, גם אם לעתים נדמה כי אין הם "הגיוניים".³⁴ אם נשכיל להבין את נקודת המבט של האישה, נטיב למצוא את הפתרון המיטבי עבורה, גם אם הוא לא יהיה הפתרון האולטימטיבי בעיני עורכת-הדין.³⁵ לדעתנו, עורכת-הדין החברתית מחויבת להציג את שלל הפתרונות הקיימים אשר לדעתה ייטיבו עם האישה, אך לעשות זאת תוך שקלול עולמה התרבותי והרגשי של האישה ותוך הקשבה לרצונותיה. במצב אידיאלי, ראוי שהפתרונות המותאמים לאישה יעוצבו על-ידי עורכת-הדין החברתית בשילוב עם גורמים מקהילת המוצא שלה. שלהוב-קיבורקיאן גורסת כי השינוי שיספר בצורה המשמעותית ביותר את מצבן של נשים בתרבויות-מיעוט הוא זה שיצמח מתוך תרבות-המיעוט עצמה.³⁶ לכן ראוי כי הגורמים הרלוונטיים מבין קבוצת הרוב יפעלו למציאת גורמים מקבילים בקבוצת המיעוט אשר יהיו מוכנים לעבוד בשיתוף עמם, ובכך ימקסמו את התועלת המופקת מן המערכת כולה: הגורמים מקבוצת הרוב הם הבקאים והמנוסים יותר במתן סיוע טיפולי ומשפטי, ובשילוב הפן התרבותי הייחודי של האישה, המצוי בתחום מומחיותם של הגורמים מקרב קבוצתה, יגובש הפתרון ההולם עבורה. יישום דפוס עבודה כזה מתואר במאמרה של בלס: באמצעות פעילות משותפת של סטודנטים למשפטים באוניברסיטת חיפה ושל נשים דומיננטיות מהקהילה הדרוזית, הושגה התקדמות בנושא הגירושין והופחתה השפעתם השלילית על נשים בקהילה זו.³⁷

הדילמה שבבחירת הפתרון המיטבי עבור האישה מתחדדת במצבים קיצוניים, בהם קיימת מוכנות להתחשב ברצונה של האישה, אך הפתרון המבוקש על-ידה נראה לעורכת-הדין מסוכן עבורה או עבור ילדיה מבחינה פיזית ו/או נפשית. רבינוביץ' מגדיר סוגיה זו כדילמה הליברלית: חברת הרוב הליברלית, שלכאורה מזוהה עם הכרה בלגיטימיות של תפיסות עולם שונות, מבקשת לאכוף ערכים ליברליים על תתי-החברות שבתוכה.³⁸ למשל, כאשר עורכת-הדין סבורה כי רצון האישה מסוכן עבורה, היא תבקש להיטיב עם האישה וליישם בחייה ערכים ליברליים כגון חירות, הזכות לחיים והזכות להנאה מהם, במטרה למגר את הסכנה. כאן טמון הפרדוקס: עצם האכיפה של נורמות שאינן מקובלות על חברות-המיעוט, מהווה אנטי-ליברליזם כשלעצמו.³⁹ אם כן, מהו המקום אותו צריכה להגדיר עורכת-הדין כגבול שממנו והלאה היא תבקש לכפות את דעתה גם במחיר של התנגשות עם רצון הלקוחה, המגיעה מתרבות שונה?

דוגמה מובהקת לדילמה זו הופיעה במקרה של ל', אישה ערבייה שסבלה מאלומות מתמשכת מצד בעלה לאורך עשרות שנות נישואיהם. לאחר שאשת מקצוע יהודייה הגישה נגד בעלה של ל' תלונה במשטרה בגין אלימות נגד בת-זוג, ל' נקראה להעיד נגדו והופנתה אליי, הכותבת הראשונה, לקבלת סיוע משפטי. כמי שליוותה את ל', ביקשתי למצוא את הפתרון המיטבי שיאפשר לה לבנות חיים בטוחים וטובים יותר. אולם עצם פנייתה של ל' לגורמים חוץ-קהילתיים עוררה את חמתם של בעלה ויתר בני-משפחתה, עד שהיא בחרה לבסוף לנטוש את בחינת זכויותיה המשפטיות והעדיפה לחזור הביתה. ביסוד החלטתה של ל' עמד החשש שאם לא תעשה כן היא תנודה מן המשפחה, לרבות מילדיה, וחייה יעמדו בפני סכנה הגדולה מזו שנסקפה לה במסגרת החיים בצל האלימות. בראייה שאיננה "רגישת-תרבות", בחירתה לא נתפסה על-ידי כבחינה מיטבית; ואולם ההקשבה לקולה הייחודי של האישה, שהצליחה להבהיר לי את האופן בו היא משקיפה על חייה, גרמה לי להבין כי עבורה היה זה הפתרון הנכון (אף שחשש רב מלווה אותי עד היום).⁴⁰

בספרות קיים דיון ענף בשאלה היכן נמתח הקו בין חופש בחירה ומתן אפשרות מימוש לזכות לתרבות, לבין התערבות והכפפת קבוצת-המיעוט לתרבות-הכלל ולנורמות המקובלות בה. חברות שונות בוחרות לסמן את גבול ההתערבות במקומות שונים.⁴¹ יש הטוענים לחשש מיתר פטרנליזם, במקרים בהם המדינה מתערבת "לטובת" האינטרסים של חברי קבוצות-המיעוט, כאשר הם עצמם אינם מעוניינים ב"הצלה" זו. כך למשל, האנתרופולוגית המצרית, סוהיר מורסי, טוענת כי התערבות המדינה היא אקט פטרנליסטי אשר אינו תמיד מתקבל ברצון על-ידי הקבוצה התרבותית.⁴² טקס ברית המילה הפרעוני המבוצע בנשים – אקט אכזרי במיוחד בעיני התרבות המערבית, אשר שואפת למגר – נתפסת על-ידי נשים בקבוצות-תרבות מסוימות כאקט משחרר, המהווה חלק מזהותן. נשים אלו חשות כי ניסיון של קבוצת-הרוב להוקיע מנהג "מכונן" כזה מקבוצת-המיעוט הוא "אימפריאליזם מערבי" שחותר תחת השמטת הקרקע מן ה"אני" הייחודי של בנות קבוצת המיעוט. לדעתנו, ככלל, יש לשאוף למיגור תופעות הפוגעות באורח יסודי בזכות לחיים בכבוד ולביטחון אישי; אולם בה בעת, יש להקשיב לרצונה של האישה ולהיות מוכנים לקבל את בחירותיה, בניסיונות המתאימות, גם אם בעינינו הן נתפסות כבלתי-הגיוניות ואף כמסוכנות.

דילמה נוספת בה נתקלנו במסגרת הסיוע לנפגעות-אלימות מקבוצות-מיעוט תרבותיות היא המתח בין הרצון לסייע לאישה הספציפית לבין הרצון להגן על האינטרס של כלל נפגעות-האלימות מקבוצת-המיעוט.⁴³ מה אנו, כמשפטניות חברתיות, שואפות להשיג: צדק עבור הלקוחה הפרטית שלנו, או צדק אשר ייטיב עם כלל מעמד הנשים בחברת המיעוט? מחד גיסא, זרם הפמיניזם הרדיקלי דוגל מזה שנים רבות בגישה לפיה "האישי הוא הפוליטי": כל חוויית דיכוי או

פגיעה של אישה אחת הינה ביטוי למגיפה חברתית כללית הפוגעת בנשים כולן. לפיכך, מאבקה של אישה אחת הוא למעשה מאבקן של כלל הנשים ליצירת סדקים במבנה הפטריארכלי ולחיווק מעמד האישה.⁴⁴ בהתאם לגישה זו, עורכת-הדין החברתית, השואפת לקדם את החברה למקום בטוח ושוויוני יותר, אמורה לקחת בחשבון במסגרת הסיוע שהיא מעניקה לאישה ספציפית גם את האינטרס הרחב של קבוצת ההשתייכות התרבותית של האישה או של המגזר הנשי בכללותו. בהקשר זה, דנציג-רוזנברג ופוגץ' מציינות את תופעת האלימות במשפחה כתופעה אשר רבים סבורים כי במסגרתה ניתן להצדיק ביתר קלות נקיטת מדיניות בלתי מתפשרת, מאחר שאלימות מסוג זה מסכנת את שלום החברה בכללותה.⁴⁵

אולם, מאידך גיסא, עלינו לזכור כי עורכת-הדין החברתית היא עורכת-דין לכל דבר ועניין, וככזו עליה לשרת את האינטרסים של הלקוחה ולתת להעדפותיה הפרטיות משקל גדול מזה שיינתן לשיקולים אחרים, גם אם מדובר בשיקולים חברתיים גלובליים. נקודת המבט של זיו מעניינת בהקשר זה: לשיטתה, כל התייחסות שאינה אישית כלפי אישה נפגעת-אלימות חוטאת בפטרנליזם וגוזלת מן האישה את חופש הבחירה, בדיוק כפי שהחיים בצל האלימות גולו ממנה חופש זה.⁴⁶ כדי שלא לתת לאישה את התחושה ממנה היא מנסה לברוח, עלינו להתייחס אליה ואל עולמה הייחודי כאל השיקול הרלוונטי ביותר. לכל אישה הסיפור האישי שלה, הדורש התייחסות נפרדת, גם אם התייחסות כזו אינה תמיד משרתת את האינטרס של נפגעות-אלימות כאשר הן. ננסה לבאר עמדה זו בפסקאות הבאות.

במהלך עבודתנו עם נשים נפגעות אלימות התוודענו לסיפורה של ג', אישה שהגיעה לארץ כעובדת זרה, הכירה גבר ישראלי, נישאה לו, ומצאה עצמה במערכת יחסים של אלימות ממושכת. בעלה ניתק אותה לחלוטין מן העולם החיצון ואסר עליה לעזוב את פתח הבית בלא רשותו או לדבר עם בני משפחתה וחבריה. בני-הזוג חיו בבית הבעל יחד עם משפחתו, שחבריה נהגו אף הם להתעלל באישה, להשפילה ולנהוג בה כבמשרתת. בעלה איים עליה כי אם היא תעז לברוח היא תאבד את ילדיה ואת יכולתה להישאר בארץ, הואיל ומעמד התושבות הוענק לה רק בשל נישואיה לו. לבסוף, כאשר אזרה ג' אומץ וברחה מהבית יחד עם ילדיה, היא מצאה עצמה בדרך ללא מוצא: מחד גיסא, אם תחזור לבעלה, היא אמנם תידרש לשלם מחיר כבד ולהמשיך ולחיות במערכת יחסים אכזרית, אך תזכה במעמד תושבות ותוכל להישאר בארץ. מאידך גיסא, אם לא תשוב לבעלה, היא תאבד את סיכוייה להישאר בארץ ותאולץ לשוב למדינת המוצא, אותה עזבה בליט ברירה עקב חוסר יכולת להתפרנס והיעדר ביטחון אישי. כל עולמה של ג' מצוי בישראל – כאן גדלו ילדיה, כאן נמצאים חבריה וכאן מקור פרנסתה. לאחר ניסיונות רבים לפתור את המצב, בחרה ג' לשוב לביתה ולאפשר לילדיה להתקיים בכבוד וללא חשש מתמיד מפני גירוש. לולא שונותה התרבותית, לא הייתה נקלעת ג' לסיטואציה זו מלכתחילה.

סיפורה של ג' הוא רק אחד מני סיפורים רבים של נשים החיות בישראל, אשר נאלצו להתמודד עם מציאות דומה עד לפני כארבע שנים, עת שונה המצב המשפטי בעניינן.⁴⁷ הבחירה להמשיך ולחיות בצל האלימות נדמית בלתי נתפסת; אולם נשים רבות בחרו בסופו של דבר לחזור לבעליהן האלימים, כמוצא אחרון ומתוך ייאוש. לכאורה, עד ששונה המצב המשפטי, מן הראוי היה שהפתרון המיטבי לעניינן של נשים אלו יהיה בדמות מאבק על זכויותיהן. אולם כידוע, מאבקים משפטיים, ובפרט אלו העוסקים בסוגיות עקרוניות-מהותיות כגון אזרחות, אורכים זמן רב, וכינתיים היו חייהן של הנשים הפרטניות בלתי אפשריים עקב היעדר ביטוח לאומי, אי אפשרות לקבל עבודה, אי אפשרות לרשום את הילדים לבתי-ספר וכיוצא באלו. בחירת הנשים לשוב לבתיהן, לעומת זאת,

“האחרת שבתוכנו”: על עריכת-דין חברתית “רגישת-תרבות” | הדר דנציג-רוזנברג ויפעת פרדר

פתרה את בעיית המעמד באופן מידי, ויצרה אפשרות, גם אם קלושה, לשיפור מצבן במסגרת שהותן בתוך הבית.

כיצד אפוא ראוי שתנהג עורכת-הדין החברתית? האם הוגן “להקריב” את טובתן הסובייקטיבית של אותן נשים למען אפשרות ספקולטיבית של עתיד טוב יותר עבור אחרות? אלבשן, המתאר מקרה בו נתקל בדילמה דומה כעורך-דין קהילתי, גורס כי גם עבור הנפגעת הספציפית עשוי המאבק להקנות יתרון, גם אם לא באופן מידי. במישור הכללי, ברי כי ויתור על מאבק כולל מנציח את הדרת קולה של חברת קבוצת-המיעוט, שהרי העוול שנעשה לה אינו מקבל ביטוי פומבי; אולם גם עבור המקרה הפרטני מהווה העצמת האישה וההכרה כי לעתים אין הכרח להרכין ראש ולקבל בהכנעה את שהחיים מזמנים, תוצרים בעלי ערך.⁴⁸ מנגד, לעתים, בעיני הנשים הנפגעות, דווקא בחירתן לחזור לביתן ולא לצאת למאבק היא הפתרון ה“נכון”, בבחינת הרע במיעוטו. אמנם, מבחינת האינטרס הקולקטיבי מדובר בפתרון המנציח מציאות לא-ראויה ומבט פסימי על אודות הסיכוי לצאת ממעגל האלימות. פתרון כזה מותיר את עורכת-הדין, כמו גם את הנשים חסרות-המעמד, בתחושת חוסר-אונים מוחלטת. אולם לעתים אין מנוס מלבחור בפתרון ה“נכון”, גם אם בראייה כוללנית הוא אינו הפתרון ה“צודק”. ברוח זו, מציעות דנציג-רוזנברג ופוגץ גישה מתונה יותר, אשר תציב במרכז את הלקוחה הספציפית, רצונותיה ובחירותיה, גם אם אלה ייתפסו לעתים כתמוהים ובלתי מתיישבים עם אינטרסים חברתיים כלליים.⁴⁹ אנו סבורות, כי אין מנוס מלנקוט בגישה זו. התבוננות מפוכחת וריאלית מלמדת כי תמיד יהיו מקרים בהם למרות השאיפה להשגת פתרון אידיאלי, הדבר לא יתאפשר. בדומה, גם במאבק נגד תופעת האלימות כלפי נשים קשה להשיג אחוזה הצלחה מרביים. ועל כן, גם אם נדמה לכאורה כי פתרונות שאינם משרתים את הכלל במסגרת מאבק זה “נכנעים” בפני תופעה פסולה, הרי בסופו של דבר המאבק הגלובלי מורכב מאוסף של מאבקים “קטנים”: אם נעזור לכל אישה באופן פרטני, תוך רגישות לנסיבות המיוחדות של הסיפור הייחודי שלה ומציאת פתרון יצירתי שיהלום את צרכיה, התוצאה תשקף מלחמה בתופעה הכוללת – גם אם לעתים הפתרון הקונקרטי ייראה “מתון” או “מרוסן” מדי. בעינינו, אין בכך כדי להעיד על ויתור במאבק הכולל; נהפוך הוא: המאבק הפרטני הוא אבן דרך במסלול ארוך של מאבק גלובלי.

שאלה מסדר שני הינה: על מי מוטל להכריע בין שתי הדרכים – הצדק הפרטני לעומת הצדק הכוללני? האם על עורכת-הדין לקבל את ההחלטה, או שמא על הלקוחה? לכאורה ניתן לטעון כי אין זה מתפקידה של עורכת-הדין החברתית, משום שעליה לשרת בראש ובראשונה את רצון לקוחותיה הפרטניות, ולפיכך הפתרון המיטבי יהיה הענקת חופש הבחירה לאישה עצמה. אולם במרבית המקרים המטופלים בידי עורכות-הדין החברתיות, הפונות הן נשים מאוכלוסיות מוחלשות, אשר בהיותן חלק מקבוצה סגורה אינן חשופות למידע ולמערכת השיקולים הדרושים לשם קבלת החלטה מורכבת מעין זו.⁵⁰ בנסיבות אלה, עורכת-הדין החברתית נאלצת לשאת על כתפיה עול כבד. לעתים קרובות מצפות הפונות מעורכת-הדין לקבל החלטה במקומן, שכן לתחושתן היא מצוידת בכלים המתאימים לקבלתה. ואולם, כיצד ניתן לצפות מעורכת-הדין להכריע מיהי האישה שתשלם את מחיר המאבק החברתי כולו, בכך שתונחה לפעול לפי הנורמות המקובלות בחברה הכללית, גם אם אלה נוגדות את הנורמות המקובלות בחברתה שלה? קבלת החלטה מעין זו היא מעשה קשה ומורכב, וספק אם ראוי שעורכת-הדין תהיה זו שתקבל אותה. לאור קושי זה, על עורכת-הדין מוטל להציג בפני הפונה את האפשרויות העומדות בפניה, ולנסות לאתר פתרון שיספק מענה לבעייתה הספציפית ובמקביל ישתלב במאבק הכולל לצדק חברתי. עם זאת, ככל

ששתי המטרות תתנגשנה, האתיקה המקצועית מחייבת, לדעתנו, להעדיף את הפתרון המבוקש על-ידי האישה, כאשר כל בחירה שלה תיתפס לגיטימית.

3. והיכן משתלבת אחריות המדינה?

עד כה עסקנו בגישה שאותה ראוי שעורכות-הדין החברתיות תאמצנה בכדי להשיג תוצאות מיטביות עבור לקוחותיהן, נפגעות-האלימות. בשורות הבאות נבקש להתרכז בצומת המפגש של נפגעת-אלימות הבאה מאוכלוסיית מיעוט עם שלל הגורמים המערכתיים הרלוונטיים: משטרה, ביטוח לאומי, בתי-משפט, בתי-דין דתיים, שירותי-רווחה וגופים מדינתיים נוספים. ההכרה כי עריכת-הדין החברתית איננה פתרון קסם ואינה פועלת בחלל ריק, הופכת את אחריות המדינה לרכיב מרכזי בהתמודדות עם בעיית האלימות כלפי נשים. המידה שבה יצליחו גופים אלו לסייע לנשים מקבוצות מיעוט תרבותיות, נגזרת באופן ישיר משני גורמים: האחד – מדיניותה של המדינה באשר לאוכלוסיות המיעוט ומידת הקשב והמאמץ שהיא משקיעה בכדי למצוא מענה לצרכיהן המיוחדים. השני – מידת המודעות הרב-תרבותית של שופטים, עובדים סוציאליים וגורמי עבודה נוספים, כמו גם מידת פתיחותם ונכונותם ליישם פתרונות בלתי קונבנציונאליים, החורגים מהכללים המקובלים. מאחר שהידע הרב-תרבותי של גורמים אלה, כמו גם מודעותם לחשיבות פיתוח מענה עבור נשים עם צרכים מיוחדים, טעונים עדיין שיפור רב, עורכי-הדין החברתיים נתקלים במבוי סתום. כידוע, המשאבים העומדים לרשות השירותים הציבוריים הינם מצומצמים, בשל תהליכים פוליטיים וכלכליים שונים, ובראשם ההפרטה והפירוק של מדינת הרווחה. בשל כך, גם כשלעורכי-הדין החברתיים יש ידע רב-תרבותי ונכונות למצוא פתרון המותאם ללקוחה, לא תמיד באפשרותם להגשים פתרון זה, לנוכח אי שיתוף-פעולה מצד המערכות השונות.

למדינה יש חובות כלפי אזרחיה ותושביה, הכוללות אלמנטים בסיסיים כמו הזכות לביטחון אישי ולחיים בכבוד. מדינת ישראל, אשר הכירה בחובתה לדאוג למימוש זכויות אלה עוד טרם חקיקת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, חרתה על דגלה את המאבק למען זכותו של כל אדם להתקיים בכבוד ובביטחון, ובכך נטלה על עצמה מחויבות לוודא כי זכויות אלו תמומשנה הלכה למעשה.⁵¹ דא עקא, המציאות בפועל היא שונה. במסגרת עבודתנו עם נפגעות-אלימות מקבוצות-מיעוט התוודענו לאוזלת-היד שהפגינו מוסדות המדינה כאשר התבקשו לתת מענה לאוכלוסיות אלו. כסטודנטית בקליניקה לסיוע לנשים נפגעות-אלימות באוניברסיטה העברית בירושלים, השתתפתי, הכתבת השנייה, בניסיון להעניק סיוע לש', אישה מקבוצת מיעוט דתית, שנקלעה לסכנת חיים מצד משפחתה על רקע מה שמכונה בתרבותה “חילול כבוד המשפחה”. ש' נאלצה לברוח מביתה. הגורמים אליהם פנתה לסיוע, ביניהם עורכת-דין חברתית, הבינו כי בראש ובראשונה, עוד טרם הסעדים המשפטיים, אישה זו זקוקה להגנה פיזית מיידית, ולכן פנו למשטרת-ישראל. המשטרה השיבה כי אין באפשרותה לסייע, משום שמשפחתה של ש' כה גדולה עד כי לא ניתן לעצור את כל חבריה. ש', אשר הייתה נתונה בסכנת חיים מיידית, נותרה להתמודד מול משפחתה לבדה, ללא גיבוי מהמשטרה או מכל גוף מדינתי-מוסדי אחר. לולא תמיכתם של הארגונים החברתיים, נראה שהייתה נאלצת לשוב לביתה – צעד שהיה מהווה עבורה גזר-דין מוות במובן המילולי ביותר.

ינאי מטעים כי ההחלטה האם וכיצד לחלק את משאבי אכיפת החוק נתונה לשיקול דעתה של המדינה. באנגליה, למשל, אזרחים פרטיים מקבלים הגנה מצד המשטרה במקרה הצורך.⁵² בישראל, טוענת חסן, המדינה בוחרת במתכוון להעלים עין מתופעת האלימות כלפי נשים בחברה הערבית, מתוך רצונה של חברת הרוב לשמר את חולשתן של קבוצות-המיעוט ואת תחושת העליזות

“האחרת שבתוכנו”: על עריכת-דין חברתית “רגישת-תרבות” | הדר דנציג-רוזנברג ויפעת פרדר

כלפיהן.⁵³ כאן אנו פוגשים את מדיניות “שני הקולות” שמאמצת חברת הרוב: מחד גיסא, היא דוגלת בערכים כמו שוויון והגנה על כבוד האדם וביטחוננו; מאידך גיסא, היא אינה עושה מאמצים לסייע לאוכלוסיות-מיעוט בהן זכויות אלו אינן ממומשות.

סיפורה של חיתאם ממחיש לאשורה את אוזלת-ידן של רשויות המדינה.⁵⁴ חיתאם נולדה כפלסטינית בעזה, נישאה בשידוך לערבי ישראלי והגיעה בעקבותיו לישראל. לאחר מסכת חיים שכללה אלימות קשה מצד בעלה, ושכמהלכה נולדו לבני-הזוג שישה ילדים, גירש אותה בעלה בהליך שהתקיים בבית-הדין השרעי המוסלמי שלא בנוכחותה וללא ידיעתה, וקיבל משמורת על ילדיהם. חיתאם נותרה בלא כלום: היא איבדה את הקשר עם ילדיה הקטנים, ולא היה ברשותה כל רכוש או מקום לשהות בו. למרות נישואיה לישראלי, היא נחשבה עדיין לתושבת בלתי-חוקית בישראל.⁵⁵ חיתאם יצאה לקרב מכריע, כשהיא נאבקת בשתי חזיתות: ראשית, מול בית-הדין השרעי, המעדיף כמעט תמיד את טובת הגבר, ושנית, מול מוסדות המדינה, לשם השגת מעמד של תושבת חוקית שיאפשר לה להחזיק בילדיה. בהיותה חסרת קורת-גג, נדדה חיתאם ממקלט לנשים מוכות אחד למשנהו. היא התדפקה על דלתות רשויות הרווחה אך נענתה כי אין באפשרותן לעזור לה משום שהיא נטולת מעמד. במקביל, נזקקה חיתאם בדחיפות לסיוע משפטי לצורך השבת ילדיה אליה; הילדים נותרו אצל האב והיא לא יכלה אף לבקרו מחשש לחייה. היא גם עמדה בפני סכנת גירוש מהארץ, בהיותה פלסטינית שכבר אינה נשואה לאזרח ישראלי. לאחר מסכת ייסורים ארוכה, במהלכה חותנה מחדש וכנגד רצונה עם בעלה והמשיכה לספוג אלימות קשה מצדו, תוך העלמת עין מצד משטרת-ישראל ותוך שיתוף-פעולה המלווה באלימות מוחלטת מצד בית-הדין השרעי, גורשה חיתאם מהארץ ואיבדה את הסיכוי לראות את ילדיה שוב. סיפורה מהווה ביטוי חריף לתופעה שבה המוסדות הציבוריים אינם קשובים לזכויותיהן הבסיסיות של נפגעות-אלימות מקבוצות-מיעוט. תופעה זו מתאפשרת נוכח פיקוח רשלני מצד המדינה עצמה, שבתי-הדין הרתיים הם מוסדות ממוסדותיה. לימודי המשפטים מלווים בשיח נרחב על אודות זכויות-אדם, אך דוגמה זו מלמדת כי במישור המעשי נותרה כבדת דרך עד למימושן המלא.

לאור המציאות העגומה המתוארת מתחדדת החשיבות שיש בגיבוש פרקטיקות של עריכת-דין חברתית מעצימה ורגישת-תרבות, פרקטיקות שבלעדיהן נפגעות-האלימות תישארנה ללא מזור. ראוי לפתח תפיסה משפטית אלטרנטיבית לצורך טיפול באוכלוסיות-מיעוט, לפיה נדרשת יצירתיות מצד השופטים ונכונות לסטות מהכללים המוכרים כדי למצוא פתרונות ייחודיים לצרכיהן המשתנים של נפגעות שונות. תפיסה זו תבוסס על רעיון לפיו “אין אמת משפטית אחת”; המשפט נועד לשרת את הפרט, ועל-כן אין הפרט צריך להתאים עצמו לתבניות משפטיות מקובלות. לצורך מגמה זו, ראוי כי המדינה תאמץ ערכים הנתפסים כ“נשיים” (סובלנות, רגישות לאחר וכו’), וכד בכך תשאף ליצור שינויים מבניים בקהילה ובחברה, אשר יסייעו לטיפול שורשי בתופעת האלימות כלפי נשים בכלל ובקרב קבוצות-המיעוט בפרט.⁵⁶

4. לקראת מודל של עריכת-דין חברתית “רגישת-תרבות”

על מנת לקדם את הערכים והיעדים עליהם עמדנו עד כה, ברצוננו להציע שני סוגים של פתרונות. האחד נוגע לתפיסת מקצוע עריכת-הדין, ועניינו הבניית מודל של עריכת-דין חברתית “רגישת-תרבות”. האחר נוגע לדרכי החינוך המשפטי אשר יעודדו את יישום המודל המוצע.

א. עקרונות המודל של עריכת-הדין החברתית

בעבודה עם נשים המגיעות מרקע אתני, דתי, תרבותי או סוציו-אקונומי שונה מזה של עורכת-הדין החברתית, נדרשת עורכת-הדין לשאת בארגז-כליה מספר כלי-עבודה חיוניים:

- **מודעות תרבותית** – מודעות למוצאה העדתי והאתני של הלקוחה, וכן להטיותיה של עורכת-הדין ולאופן שבו דעות קדומות וסטריאוטיפים שבהם היא מחזיקה עלולים להשפיע על תפיסתה את הפונה, את בעיותיה ואת הקשר ביניהן.
- **ידע תרבותי** – ידע על אודות העולם התרבותי ממנו מגיעה הלקוחה, על אודות השקפת עולמה ועל אודות ציפיותיה מהקשר עם עורכת-הדין. מדובר במרכיב קוגניטיבי הכולל מידע על סוגיות כמו: דיכוי, אתניות, הגירה, דת ומגדר, ועל השפעתם של אלה על הנפגעת ועל האופן בו היא תופסת את הפנייה להליך המשפטי.
- **מיומנויות תרבותיות** – אלה קשורות ליכולתה של עורכת-הדין להתייחס באופן הרגיש תרבותית לרכיבים כמו ציפיותיה של הפונה, הנסיבות המיוחדות של המקרה, התגובות הצפויות לה מצד החברה בה היא חיה על עצם בחירתה לנקוט הליך משפטי, השפעתן של תגובות אלו על הפונה ועל רמת המסוכנות הנשקפת לה, וכן להשלכות של כל אלה על אופן הטיפול המתאים ועל הפתרון הראוי למקרה. כך, למשל, השתייכותה של אישה החיה בצל האלימות למעמד סוציו-אקונומי גבוה המאפשר לה נגישות למקורות פיננסיים, עשויה להשפיע על חלופות הפעולה העומדות לרשותה ועל החלטותיה. קיומה של משפחה גרעינית תומכת העומדת מאחוריה, עשוי אף הוא להשפיע על דרכי פעולתה.
- **מודעות לאופן שבו משפיע המפגש האישי של עורכת-הדין עם נושא האלימות על הייעוץ המשפטי שהיא מעניקה** – קיימת חשיבות מיוחדת למודעותה של עורכת-הדין לאופן שבו יש לנושא האלימות כלפי נשים השפעה על חייה שלה, ככל שהיא עצמה נחשפה לתופעה במסגרת מערכות-יחסים והקשרים חברתיים אחרים. המפגש האינטימי של עורכת-הדין עם הנושא עשוי להשפיע על האינטראקציה שלה עם הפונה, שכן מערכת-היחסים בינה לבין הלקוחה מאפשרת "העברה" ו"העברה-נגדית" בין השתיים (כמשמעות המושגים בתיאוריה הפסיכואנליטית).⁵⁷ מאייר (Meier) ומהוני (Mahoney) עומדים על חשיבות המודעות לתגובות שמהוות "שיקוף עצמי" במפגש של עורכת-הדין עם נפגעת-אלימות.⁵⁸ מאמץ של עורכת-הדין להתעמת עם עצמה באשר להתמודדותה עם גילויי אלימות בחייה, יסייע לה להימנע מלשפוט את הנפגעת ומלעודר אותה לאמץ פתרון יחידני.
- **זיהוי ההעצמה כיעד מרכזי בסיוע המשפטי** – במקרים רבים עבודה עם נפגעות אלימות מציבה "מלכודת" בפני עורכת-הדין. רבות מהנשים החיות בצל האלימות מידרדרות לכדי חוסר אונים, מאבדות את תחושת ה-well being וחווות תסמינים פוסט-טראומטיים, עד כי בשלב מסוים הן מאבדות את היכולת לזהות את ה"עצמי" (self) שלהן: העדפותיהן, מטרותיהן ורגשותיהן. פעמים רבות ישבנו מול נפגעות אלימות שהתקשו לזהות את מטרותן בפנייה להליך משפטי והפגינו תלות רבה בנו, אף בעניינים טכניים כמו מילוי טפסים או ביצוע שיחה טלפונית. עריכת-הדין הפמיניסטית, להשקפתנו, צריכה לראות בהעצמה תוצר עיקרי, ולא רק תוצר לוואי, של הסיוע המשפטי. מפגש בין עורכת-הדין והפונה המתנהל במסגרת "היררכית", עלול לשחזר עבור הנפגעת את תחושות היעדר-השליטה וחוסר האונים שחווה במסגרת הפגיעה. לפיכך, על עורכת-הדין לנקוט אסטרטגיות שתענקה לאישה ידע, כוח, עצמאות וחופש פעולה, גם אם בתחילה נדמה כי הפונה מצפה לקבל מעורכת-הדין תשובות והנחיות כיצד לפעול. במסגרת הטיפול בעניינה של ל' שתואר לעיל,⁵⁹ השתמשתי, הכותבת הראשונה, בטקטיקה של עריכת-דין מעצימה. הדבר נעשה באמצעות שאילת שאלות חוזרות, שסייעו לפונה לברר את מטרותה האמתית בפנייה להליך הפלילי ואת התשובה הנכונה בשבילה.

“האחרת שבתוכנו”: על עריכת-דין חברתית “רגישת-תרבות” | הדר דנציג-רוזנברג ויפעת פרדר

התהליך הונחה על ידי, אולם תפקיד מציאת התשובות הוטל במלואו על הפונה. כחלק מאימוץ אסטרטגיה מעצמית, על עורכת-הדין לקבל את האישה כפי שהיא וליצור אווירה פתוחה, מכבדת ומכילה שתשקף גישה בלתי-שיפוטית ומקבלת. מתחת ביקורת על האישה משמעותה חיוזק תחושות חוסר-האונים שלה, שכן היא עשויה לחוות את עורכת-הדין כמי שמשחזרת את ההתעללות; אולם, לעתים, משמעותה גם חשיפתה של הפונה לסכנה ממשיה⁶⁰ – זאת, למשל, כשעורכת-הדין מציירת בפני הפונה את הפרידה מהגבר כחלופת הפעולה האפשרית היחידה, מבלי להבהיר לה את ההשלכות המסוכנות שעלולות להיות לעזיבה פתאומית, ובכך חושפת אותה לאיום אפשרי על חייה. בריאנט (Bryant) ואריאס (Arias), המתארות את עבודתן כמנחות קליניקה לזכויות נשים נפגעות אלימות ב-CUNY Law School, מסבירות כי בעיניהן העצמת הפונה מתבטאת בהכוונתה לעשות את בחירתה ולקבל החלטותיה:

“[The idea is to develop] a vision of the lawyer as a problem-solver who works with people rather than makes choices for people.”⁶¹

ב. דרכי החינוך המשפטי ליישום המודל המוצע

כפי שהראינו עד כה, הטיפול בנפגעות-אלימות, בעיקר כאלה מקבוצות מיעוט תרבותי, דורש מעורכת-הדין המטפלת מגוון מורכב של תכונות, מיומנויות וכישורים, בהם רגישות תרבותית, רגש הזדהות, יכולת הכלה, עבודה בין-אישית וחשיבה מוסרית. כישורים אלה אינם תמיד מרכיב טבעי באישיותה של עורכת-הדין, ולעתים נדרש הליך חינוכי ולימודי לצורך רכיבתם. בהקשר זה, רוד (Rohde) גורסת כי התהליך שעוברים סטודנטים למשפטים בין כתלי הפקולטה משפיע – לפחות בחלקו – על המשפט, על עורכי-הדין שלעתיד ועל עריכת-הדין כמקצוע. על סמך הנחה זו, היא טוענת כי יש להפוך ערכים המזוהים עם החשיבה הפמיניסטית (כמו רגישות, שיתוף-פעולה ופשרה) למרכזיים יותר בחינוך המשפטי ובפרקטיקה המשפטית.⁶²

החינוך המשפטי נוטה כיום להמעט בחשיבות חשיפת הסטודנטים לחיוניותה של הרגישות התרבותית כחלק מהמקצוענות המשפטית. הליקויים הנעוצים במודל הקונבנציונלי אותו מאמצות מרבית הפקולטות למשפטים משתקפים הן בסגנון הלימוד ושיטות ההוראה והן בסדר העדיפויות התוכני. כך, למשל, השיטות הפדגוגיות הנהוגות, בהן הלימוד מתבצע בכיתות גדולות באמצעות הרצאה פרונטלית, אינן מאפשרות לסטודנטים הזדמנות אמיתית להתנסות בהזדהות עם הסוגיות הנדונות ובחשיבה על הדילמות שמלוות עשייה משפטית פרקטית. במקרים רבים האווירה בכיתה תחרותית, והערכת התלמידים נעשית באופן של ציונים מספריים, באמצעות בחינה המתיימרת לשקף ידע. גם במקרים בהם מתבצעת הערכת פעילות הסטודנטים על-פי מידת תרומתם לשיח, הדבר נעשה כתנאים שאינם מאפשרים השתתפות “אמתית” – לא אחת תלמידים בעלי סגנון שתלטני ותחרותי זוכים לבלוט על חשבון אלה שניחנו בתכונות כמו פשרנות, ענווה, סובלנות ומתן מקום לאחר.

בנוסף, תכניות הלימודים נוטות להזניח תכנים בנושא אתיקה מקצועית. קיימת נטייה בפקולטות רבות להתעלם מעיסוק ומהתמודדות של הסטודנטים עם דילמות אתיות ומוסריות הנוגעות לתפקידם כעורכי-דין ועם האתגר שדילמות אלה מציבות להם בשרטוט הגבול שבין האישי למקצועי. במחקר שערכה רוד היא סקרה מאה ושלושים מקראות (text books) בארבעה עשר תחומים שונים, ומצאה כי רק 1.4% מהעמודים בממוצע הוקדשו לליבון סוגיות אתיות.⁶³ פקולטה למשפטים המצמצמת את העיסוק בנושאים המפתחים רגישות, סובלנות ויכולת אמפתית

כחלק מהמקצועיות המשפטית, מעודדת את עורכי-הדין שלעתיד לנהוג באופן דומה בעבודתם המשפטית. הדרת סגויות כאלה מסדר היום הלימודי מהווה אמירה פוזיטיבית מצד מוסדות אלה בדבר אי חשיבותם והוסר מרכזיותם של הערכים הללו בחינוך המשפטי. על רקע האמור, אין תימה לגבי תוצאות המחקר שבוצע לאחרונה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת הרווארד ושנועד לבדוק את שביעות רצונם של הלומדים בה. המחקר מצא כי סטודנטים שהגיעו ללמוד משפטים על-מנת להשיג מעמד חברתי או יכולת השתכרות, הביעו שביעות רצון גבוהה מן התכנים המועברים, מטכניקות הלימוד וממערכות היחסים בין הסגל לתלמידים ובין התלמידים לבין עצמם. לעומתם, סטודנטים שהגיעו בעיקר ממניעים של רצון להשיג צדק חברתי ולקדם ערכים חברתיים סברו כי המוסד סקסיסטי ובלתי הומאני.⁶⁴

טכניקות וסגנונות התואמים פרקטיקות פמיניסטיות – לימוד תוך עבודת צוות, התנסויות מעשיות ביישום החומרים תוך שיתוף-פעולה בין התלמידים, עבודה בקבוצות קטנות בהן לא מתקיימים יחסים היררכיים בין סגל ההוראה לבין הסטודנטים – כל אלה מספקים כלים לפיתוח סובלנות, רגישות ל“אחרות” ופיתוח יכולות עבודה בין-אישיות. סגנונות לימוד אלה כמעט ואינם מקובלים בבתי-הספר למשפטים בארץ ובעולם, למעט במסגרת התכניות הקליניות. מאמצים רבים מושקעים במיצוב הפקולטה ותלמידיה במקום גבוה על סקאלות מספריות שמודדות ציונים, בעוד שמאמצים מועטים יחסית מושקעים בקידום הממדים הרגשיים והבין-אישיים של העוסקים בפרקטיקה המשפטית. אנו מאמינות כי, בסופו של דבר, ההשלכות של דרך לימוד זו ניכרות בטיב ובאיכות הסיוע המשפטי שמעניקים עורכי-הדין ללקוחותיהם. הגם שעורכי-דין אינם פועלים במרחב הטיפולי ואינם מצופים או צריכים לנהוג כמטפלים, לדיאלוג שלהם עם לקוחותיהם נלווית השפעה ממשית על רווחתם הפסיכולוגית ועל חיי הרגש של האחרונים.⁶⁵ בעינינו, מיומנויות של מקצועות טיפוליים כמו האזנה אמפתית, רגישות תרבותית, וניסיון להתחבר לעולם הערכים והשאיפות של הנפגעת-הלקוחה, הם כלים הכרחיים לייצוג ולסיוע משפטי איכותי, ויש לרוכשן במסגרת הכשרה אקדמית.

עד כמה מקבלים סטודנטים למשפטים כלים להתמודדות עם רב-תרבותיות ועם שונות תרבותית וחברתית במסגרת לימודיהם, לרבות במסגרת העשייה המשפטית הקלינית? במחקר על רגישות תרבותית שנערך בקרב סטודנטים לעבודה סוציאלית בישראל, נמצא כי סטודנטים אלה אינם משפרים מיומנויות תרבותיות לאורך שנות לימודיהם, למעט בשנת הלימודים האחרונה.⁶⁶ אם זוהי המציאות באשר לסטודנטים לעבודה סוציאלית, האמורים לשים דגש מרכזי על פיתוח מיומנויות מעין אלו, יש לשער כי המצב בקרב סטודנטים למשפטים ועורכי-דין הינו עגום אף יותר. לדעתנו כמשפטניות המעניקות סיוע באוריינטציה חברתית, ניתן וראוי להסיק ממסקנות מחקר זה גם לתחום לימודי המשפטים: במסגרת החינוך המשפטי התיאורטי והקליני בפקולטאות למשפטים, יש לשים דגש על פיתוח כישורים ומיומנויות מתחום הרגישות התרבותית ועל יסודות נוספים הנדרשים לצורך יישום מודל אפקטיבי של עבודה עם נפגעות אלימות.⁶⁷ כך, למשל, ראוי להכשיר מסלולי התמחות נפרדים וייחודיים לאלו המעוניינים בעריכת-דין חברתית, בדומה למסלולי התמחות אחרים הקיימים היום בפקולטאות למשפטים בארץ. במסגרת המסלולים הללו ייחשפו הסטודנטים לתכנית לימודים משולבת הכוללת משפט, עבודה סוציאלית, פסיכולוגיה, מגדר ועוד. ההשתתפות בקליניקה משפטית במסגרת לימודי התואר הראשון לכלל התלמידים צריכה להיקבע כחובה,⁶⁸ והחשיפה לחינוך המשפטי הקליני ולעבודה עם מסגרות התנדבותיות-חברתיות צריך שתיעשה כבר בשנה השנייה ללימודים, על-מנת לאפשר לסטודנטים לעבור תהליך

"האחרת שבתוכנו": על עריכת-דין חברתית "רגישת-תרבות" | הדר דנציג-רוזנברג ויפעת פרדר

משמעותי של הפנמת הערכים הללו במהלך מרבית שנות לימודיהם. בנוסף, ראוי לערוך רוויזיה בלשכת עורכי-הדין, שבמסגרתה תעודר הלשכה התמקצעות של עורכי-דין בתחומים החברתיים. ראוי גם כי עורכי-דין הבוחרים להתמחות בתחום יתחייבו לעסוק רק בסיוע משפטי באוריינטציה חברתית, והלשכה מצדה תעודר ותעניק הכרה והטבות לעוסקים בתחומים הללו. כך ניתן יהיה להכשיר עורכי-דין שערוכים להתמודד עם סיטואציות מורכבות מסוגן של אלה שהוצגו לעיל.⁶⁹ נגישות, תקשורת בינאישית, סובלנות, העצמה והתבוננות-עצמית הם יסודות מפתח בכינון מודל אפקטיבי של עריכת-דין חברתית "רגישת-תרבות". חשיפת עורכי-הדין לעתיד כבר בשלבים מוקדמים של החינוך המשפטי לתפיסה ה"אחרת" של עריכת-הדין ולגילוי ה"אחרת שבתוכנו", תהפוך את המשפט לכלי חברתי הומאני ונגיש יותר עבור הלקוחה. שם המאמר מכיל כפל משמעות, המלמד על הנדרש מעורכות-הדין החברתיות ביחס ללקוחה נפגעת-האלימות נשואת מאמר זה: מחד גיסא, התייחסות ללקוחה כאל "אחת מאיתנו" תוך מודעות לכך שלעתים אנו לוקות ב"האחרה" (otherisation) וב"הרחקה" של הפונות מאיתנו; ובמקביל, מודעות לצדדים ה"אחרים" שלנו ולחשיפת דמותנו המקצועית ה"אחרת", כמשפטניות חברתיות המבקשות לפעול במודל שונה של עריכת-דין.

במאמרנו אמנם בחרנו למקד את המבט בסיוע לנשים מקבוצות-מייעוט תרבותיות, אך היעדר הגנה אפקטיבית קיים ביחס לכלל הנשים נפגעות-האלימות. למרבה הצער, המציאות מלמדת כי תופעות "האחרה" ו"הרחקה" קיימות לגבי נשים נפגעות-אלימות באשר הן, בהיותן קבוצה מגדרית המוכפפת תחת תרבות הרוב הפטריארכלית.⁷⁰ אימוץ העקרונות המוצעים במאמר זה מתחייב, אפוא, לא רק לטובת "המייעוט הכפול", אלא לטובת נפגעות-אלימות באשר הן.

הערות

ברצוננו להודות בחום לשופט יריב נבון, לפרופ' אהרן אנקר, לעורכת-הדין נתלי אוחנה-עברי, לעובדת הסוציאלית יפעת קורץ ולחברי מערכת "מעשי משפט" על ההערות המועילות לטיטת המאמר. מאמר זה מוקדש בהערכה ובהוקרה לבוגרות הקליניקה לסיוע לנשים נפגעות-אלימות, המרכז לחינוך משפטי קליני, לזכיות-אדם ולאחריות חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים.

- 1 ליאורה בילסקי "אלימות האלם: ההליך המשפטי בין חלוקה לקול" **עיוני משפט** כג 421, 425 (2000).
- 2 Susan Daicoff, *Law as a Healing Profession: The "Comprehensive Law Movement"*, 6 PEPP. DISP. RESOL. L. J. 1, 14 (2006) (להלן: "דייקוף").
- 3 Linda G. Mills, *On the Other Side of Silence: Affective Lawyering for Intimate Abuse*, 81 CORNELL L. REV. 1225, 1240-1241 (1996).
- 4 Ann Shalleck, *Clinical Contexts: Theory and Practice in Law and Supervision*, 21 N.Y.U. REV. L. & SOC. CHANGE 109 (1994).
- 5 קרני פרלמן "תפקיד השופט התרפויטי והתייחסותו לרעיונות מאסכולת הראליזם המשפטי" **מחקרי משפט** כו(2) 415, 429 (2010); David B. Wexler, *An Overview*, in PRACTICING THERAPEUTIC JURISPRUDENCE: LAW AS A HELPING PROFESSION (Dennis P. Stolle, David B. Wexler and Bruce J. Winick eds., 2002).
- 6 David B. Wexler, *LAW IN A THERAPEUTIC KEY: DEVELOPMENTS IN THERAPEUTIC JURISPRUDENCE* (David B. Wexler & Bruce J. Winick eds., 1996). להרחבה על אודות תורת המשפט הטיפולי, הרעיונות העומדות ביסודה ויישומיה בעולם המעשה ראו כרך כו(2) של כתב-העת **מחקרי משפט**, המוקדש כולו לנושא מתפתח זה.
- 7 Michael L. Perlin, *A Law of Healing*, 68 U. CIN. L. REV. 407 (1999-2000)

- 8 דייקוף, לעיל ה"ש 2, בעמ' 12.
- 9 עדות לתפיסה זו במשפט הישראלי מצויה, למשל, בחוק זכויות נפגעי עבירה. לדיון בפוטנציאל התרופוטי של ההליך הפלילי עבור נפגעות אלימות מינית, ראו: Hadar Dancig-Rosenberg, *Sexual Assault Victims – Empowerment or Re-victimization? The Need for a Therapeutic Jurisprudence Model*, in *TRENDS AND ISSUES IN VICTIMOLOGY* 150-174 (Natti Ronel, K. Jaishanakar and Moshe Bensimon eds., 2008) (להלן: "דנציג-רוזנברג").
- 10 מנחם מאוטנר "המשפט כתרכות: לקראת פרדיגמה מחקרית חדשה" רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית 545, 570 (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר עורכים, 1998) (להלן: מאוטנר, "המשפט כתרכות"); וראו גם: מנחם מאוטנר משפט ותרכות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת 47-55 (2008); מנחם מאוטנר משפט ותרכות 81 (2008).
- 11 מאוטנר, "המשפט כתרכות", לעיל ה"ש 10, בעמ' 570.
- 12 שם, בעמ' 572.
- 13 בילסקי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 45. לביקורת על בעיית המהותנות הפמיניסטית, ראו: Katharine K. Baker, *Dialectics and Domestic Abuse*, 110 *YALE L. J.* 1459, 1464 (2005); Angela P. Harris, *Race and Essentialism in Feminist Legal Theory*, 42 *STAN. L. REV.* 581 (1990) (להלן: "בייקר").
- 14 הדר דנציג-רוזנברג ודנה פוג'ן "כשאבה כואבת": על דילמת ההתחשבות בבקשתן של נשים החיות בצל האלימות להקל בענישת הפוגע" מחקרי משפט כו(2) 589 (2010).
- 15 בייקר, לעיל ה"ש 13, בעמ' 1464; Jessica Dayton, *The Silencing of a Woman's Choice: Mandatory Arrest and No Drop Prosecution Policies in Domestic Violence Cases*, 9 *CARDOZO WOMEN'S L. J.* 281 (2002-2003) (להלן: "רייטון").
- 16 דייטון, שם. במאמרו של דנציג-רוזנברג ופוג'ן, לעיל ה"ש 14, מתוארים מקרים של נשים נפגעות אלימות שלוו על-ידי המחברות, כשהמשותף לכולם הייתה בקשתן להקל בענישת הגבר-הפוגע. עיון מעמיק בנסיבותיו של כל מקרה וניסיון להתחקות אחר מניעי הבקשה של כל אחת מהנשים, לימדו על קשת מניעים רחבה, שנעה בין פחד של האישה מנקמת הגבר נוכח איומיו לרצחה, דרך שיקולים סוציו-אקונומיים פרקטיים כמו דאגה למקור הפרנסה העיקרי בבית וחשש שמא הרהקת הגבר מהבית תפגע בילדים, ועד אהבה, חמלה ורצון לשמר את הקשר עם האדם הקרוב ביותר לנפגעת. המחברות מראות, כי שאלת ההתחשבות בבקשת האישה להקל בענישה – שאלה המסורה לשיקול דעתו של בית-המשפט – היא דוגמה לשאלה שראוי כי התשובה לה תיבחן בכל מקרה לגופו, מתוך רגישות למאפייניה האינדיבידואליים של האישה ומתוך עמידה על טיב מערכת היחסים בינה לבין הגבר ועל אופי החברה אליה היא משתייכת.
- 17 בייקר, לעיל ה"ש 13, בעמ' 1464.
- 18 שם, שם.
- 19 דייטון, לעיל ה"ש 15, בעמ' 290-291.
- 20 אפי זיו "פוליטיקה של אלימות נגד נשים" חברה ורווחה כב 417, 428 (2002) (להלן: זיו, "פוליטיקה של אלימות").
- 21 לתיאור מבנה המשפחה הערבית, מאפייניה וזיקתם לבעיית האלימות נגד נשים, ראו: מחמד חאג'–יחיא "אלימות כלפי נשים בתוך ההקשר החברתי-התרבותי של החברה הערבית" להיות שונה בישראל: מוצא עדתי ומין בטיפול בישראל 219-242 (קלייר רבין עורכת, 1999). לתיאור מערכת הפיקוח התרבותית-המסורתית בחברה הפלשתינית ולדיון בחשיבות שלמות הקולקטיב ראו: נאדירה שלהוב-קיבורקיאן "תגובה על אירוע של התעללות מינית בילדה בחברה הפלשתינית: הגנה, השתקה, הרתעה או ענישה" פלילים ז 161, 166-171 (1999).
- 22 על מאפייני הטראומה הנלווים לחיים בצל האלימות קיימת כתיבה ענפה. להרחבה ראו, למשל: Loring Jones, Margaret Hughes & Ulrike Unterstaller, *Post-traumatic Stress Disorder (PTSD) in*

"האחרת שבתוכנו": על עריכת-דין חברתית "רגישת-תרבות" | הדר דנציג-רוזנברג ויפעת פרדר

Victims of Domestic Violence: A Review of the Research, 2 TRAUMA, VIOLENCE AND ABUSE 99 (2001); Stephanie J. Woods, *Intimate Partner Violence and Post-Traumatic Stress Disorder Symptoms in Women: What We Know and Need to Know*, 20 JOURNAL OF INTERPERSONAL VIOLENCE 394 (2005).

23 לא נוכל במסגרת זו להקיף את ההבדלים בין השפה והמרחב הטיפוליים לבין אלה המשפטיים, אך נזכיר כמה מן ההבדלים המרכזיים: בעוד שהמרחב הטיפולי שם במוקד את הנפגעת – את צרכיה, את הכלים העומדים לרשותה, ואת התהליך האישי שהיא עוברת, הזירה המשפטית חותרת להגיע לחקר האמת, באמצעות כלים אחרים לגמרי ובמסגרת תהליך שהנפגעת היא רק אחת השחקניות בו. בנוסף, המרחב הטיפולי דובר את שפתה של הנפגעת, שם את "מושכות" התהליך בידיה ומציע חוויה מעצימה כאלטרנטיבה לחוויית הפקעת השליטה שגולמה באקטים האלימים שהופנו כלפיה. לעומתו, ההליך המשפטי מפקיע את סיפורה של הנפגעת מידיה, מתרגם אותו לנרטיב המשפטי ושם את כל ההכרעות בידיהם של גורמים שהינם חיצוניים לנפגעת. התהליך משחזר את החוויה האלימה, עד כדי כך שעורכת-הדין עלולה להיות מזוהה קטגורית על ידי הנפגעת עם התוקף האלים, שכן היא מדברת בשמה של הנפגעת ומקבלת את ההחלטות הנוגעות לאסטרטגיה המשפטית ולניהול ההליך, וככזו מתפקדת כסוכנת של בית-המשפט. בעוד שהמרחב הטיפולי מאוד פתוח, מאפשר ומגמיש את עצמו לפי צרכי הנפגע, המרחב המשפטי הינו נוקשה ולא ניתן להגמיש את החוקים החולשים עליו – החל בלבוש, דרך הפרוצדורה וכלה בחתירה לשורה התחתונה. גם במונח הזה המרחב המשפטי נחוה כאלים. יחד עם זאת, דווקא מכוח אותה נוקשות ויראת-המעמד שיש לבית-המשפט כמוסד וכגורם מכריע, ניתן למנף את ההליך המשפטי לטובת החלמה של הנפגעת מהחוויה האלימה. בעיני הנפגעת, קבלת לגיטימציה מבית-המשפט חשובה לעתים לא פחות מקבלת לגיטימציה מהגורם הטיפולי, ולעתים אף יותר – שכן בית-המשפט שמע גם את הצד של התוקף ונקט עמדה מקצועית שהיא תוצאה של הליך מורכב. להרחבה על אודות הפער בין המרחב המשפטי לבין המרחב הטיפולי ראו: דנציג-רוזנברג, לעיל ה"ש 9; דניאלה שבאר-שפירא "המרחב הפרטי, המרחב הטיפולי והמרחב המשפטי – הדיאלוג הבלתי פתור" חוק וצדק – נפגעות ונפגעי תקיפה מינית ומערכת אכיפת החוק: הדוח השנתי של איגוד מרכזי הסיוע לנפגעות ולנפגעי תקיפה מינית בישראל לשנת 2006 55-58 (2006); מירב דדיה ועידו דרוימן "הקורבן בהליך המשפטי" הסוד ושברו: סוגיות בגילוי עריות 498-517 (צביה זליגמן וזהבה סולומון עורכות, 2004).

J.L. HERMAN, TRAUMA AND RECOVERY (1992) 24

25 אפי זיו "מאובייקט לסובייקט – טיפול פמיניסטי בנשים שנפגעו מהתעללות מינית במשפחה" הסוד ושברו: סוגיות בגילוי עריות 257, 275 (צביה זליגמן וזהבה סולומון עורכות, 2004).

26 שם, בעמ' 269.

27 שם, שם.

28 הדיון לעיל מניח את קיומן של "תרבות-רוב" ושל "תרבות-מיעוט". מפרספקטיבה פמיניסטית אפשר לטעון כי נשים ככלל (וביתר שאת, נשים עניות), הן למעשה קבוצה מובחנת, שאינה שייכת ל"תרבות-הרוב" הגברית והפטריארכלית.

29 Muhammad M. Haj-Yahia & Elisheva Sadan, *Issues in Intervention with Battered Women in Collectivist Societies*, 34 J. OF MARITAL & FAMILY THERAPY 1 (2008) (להלן: "חאג'-יחיא וסדן").

30 Einat Peled, Zvi Eisikovits, Guy Enosh & Zeev Winstock, *Choice and Empowerment for Battered Women Who Stay: Towards a Constructivist Model*, 45 SOCIAL WORK 9, 9-25 (2000).

31 דנציג-רוזנברג ופוגין, לעיל ה"ש 14, בעמ' 627.

32 חאג'-יחיא וסדן, לעיל ה"ש 29, בעמ' 5; לירון דוד והדר דנציג-רוזנברג "הרהורים על סיוע רגיש-תרבות לנשים נפגעות אלימות" בלב העשייה – עיתון המרכז לחינוך משפטי קליני 1 3 (יוני 2008). (להלן: "דוד ודנציג-רוזנברג").

- 33 חאג' יחיא וסדן, לעיל ה"ש 29, בעמ' 8.
- 34 זיו, "פוליטיקה של אלימות", לעיל ה"ש 20, בעמ' 424.
- 35 שם, בעמ' 427.
- 36 כמצוטט אצל דני רבינוביץ' "המסע המפותל להצלת נשים חומות" תיאוריה וביקורת 7, 5, 16 (1995).
- 37 נני בלס "איפה הקול שלי? מסע פמיניסטי בקהילה דרווית בדרך לעריכת-דין אחרת" מעשי משפט ב 105, 106-107 (2009).
- 38 רבינוביץ', לעיל ה"ש 36, בעמ' 17-18.
- 39 שם, שם.
- 40 בהמשך המאמר נציג את האופן בו אחריות המדינה משתלבת במסגרת דילמה זו ונציע פתרון כולל אפשרי.
- 41 לנקודת המבט הליברלית, ראו ספרו של BRIAN BARRY, CULTURE AND EQUALITY: AN EGALITARIAN CRITIQUE OF MULTICULTURALISM (2000), המדגיש את המרכזיות של זכות היציאה. לשאלת ההכרה מן הזווית הרב-תרבותית, ראו CHARLES TAYLOR, MULTICULTURALISM: EXAMINING THE POLITICS OF RECOGNITION (Amy Gutmann ed., 1994).
- 42 רבינוביץ', לעיל ה"ש 36, בעמ' 13.
- 43 דנציג-רוזנברג ופוגין, לעיל ה"ש 14, בעמ' 611-612.
- 44 זיו, "פוליטיקה של אלימות", לעיל ה"ש 20, בעמ' 421.
- 45 שם, בעמ' 433.
- 46 שם, שם.
- 47 כיום ישנה הנחיה חדשה במשרד הפנים, לפיה נשים אשר קיבלו מעמד מתוקף נישואיהן ולאחר מכן פירקו את מערכת-היחסים נוכח אלימות שסבלו מצד בני-זוגן, תוכלנה להמשיך ולהחזיק במעמדן. עם זאת, הקושי נותר לגבי אותן נשים שלא הספיקו להסדיר את מעמדן בזמן הנישואין, אשר עדיין מוצאות עצמן תלויות בבעליהן (ראו: <http://goo.gl/TZ0sy>).
- 48 יובל אלבשן "יילמת ייצוג אוכלוסיות מודרות בדרך לתיקון חברתי" מעשי משפט א 153 (2008).
- 49 דנציג-רוזנברג ופוגין, לעיל ה"ש 14, בעמ' 636-637.
- 50 שם, שם.
- 51 אראלה שדמי "לקראת תפיסה אחרת של אלימות גברים נגד נשים: אחריות החברה והמדינה" בטחון סוציאלי 30 64 (2003). ראו עוד: בג"ץ 366/03 עמותת מחויבות לשלום וצדק חברתי נ' שר האוצר, פ"ד ס(3) 464 (2005), במסגרתו נדונה היקפה של הזכות לקיום בכבוד, כחלק מזכותו של אדם לכבוד ולחירות.
- 52 Uri Yanay, *Personal Security and the 'Right' to Protection*, 40 SOCIAL POLICY AND ADMINISTRATION (2006) 509, 514.
- 53 מנאר חסן "הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה" מין, מגדר, פוליטיקה 267, 305 (גיורא רוזן עורך, 1999).
- 54 חיתאם היא גיבורת הסרט הדוקומנטרי הישראלי "שלוש פעמים מגורשת" בכימיה של אבתיסאם סאלח מראענה (ישראל, 2007). בעינינו, בחיים, היא גיבורה אמיתית.
- 55 חוק מחמיר משנת 2003 אינו מאפשר לפלסטינים לקבל אזרחות ישראלית. ראו: חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), תשס"ג-2003.
- 56 שדמי, לעיל ה"ש 51, בעמ' 37.
- 57 על-פי ויקיפדיה, "העברה" היא כינוי לתופעה בפסיכולוגיה המאופיינת בהפניה בלתי-מודעת של רגשות מאדם אחד לאדם אחר. לרוב משתמשים במושג זה במסגרת קשר טיפולי, כהעתקת יחס רגשי מודחק שחש המטופל כלפי אדם משמעותי בעברו – אל המטפל. "העברה נגדית" היא כינוי לתגובה

"האחרת שבתוכנו": על עריכת-דין חברתית "רגישת-תרבות" | הדר דנציג-רוזנברג ויפעת פרדר

- של המטפל להעברה שאותה עושה המטופל כלפיו, או להזדהות המטפל עם רגשות של המטופל שהוא אינו מודע להם.
- 58 Joan S. Meier, *Notes from the Underground: Integrating Psychological and Legal Perspectives on Domestic Violence in Theory and Practice*, 21 HOFSTRA L. REV. 1295, 1349 (1993); Martha R. Mahoney, *Legal Images of Battered Women: Redefining the Issue of Separation*, 90 MICH. L. REV. 1, 10-19 (1991).
- 59 ראו לעיל בפרק ב' למאמר.
- 60 Susan Bryant & Maria Arias, *Case Study: A Battered Women's Rights Clinic: Designing a Clinical Program Which Encourages a Problem-Solving Vision of Lawyering that Empowers Clients and Community*, 42 WASH. U. J. URB. & CONTEMP. L. 207, 216 (1992).
- 61 שם, שם.
- 62 Deborah L. Rhode, *Missing Questions: Feminist Perspectives on Legal Education*, 45 STAN. L. REV. 1547, 1554 (1993).
- 63 שם, בעמ' 1561.
- 64 שם, בעמ' 1553.
- 65 Marjorie A. Silver, *Love, Hate and Other Emotional Interference in The Lawyer/Client Relationship*, 6 CLINICAL L. REV. 259, 293-294 (1999); Bruce J. Winick, *Therapeutic Jurisprudence and the Role of Counsel in Litigating*, 37 CAL. W.L. REV. 105 (2000).
- 66 עמית בן דוד ודליה עמית "האם עלינו ללמד רגישות תרבותית? הגיסון הישראלי" *חברה ורווחה* יט 235 (1999).
- 67 דוד ודנציג-רוזנברג, לעיל ה"ש 32.
- 68 כיום, במרבית הפקולטות למשפטים במוסדות האקדמיים בישראל ההשתתפות במערך הקליניקות נתונה לבחירת הסטודנטים. למיטב ידיעתנו, רק בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת בר-אילן הסטודנטים מחויבים ליטול חלק בעשייה הקלינית במסגרת שנה ג' ללימודיהם.
- 69 תיקון מס' 34 לחוק לשכת עורכי-הדין, תשכ"א-1961 שהתקבל לאחרונה (23.11.2009) וקבע את הסיוע המשפטי כיעד של הלשכה, מהווה צעד קטן בכיוון הנכון. יצוין, כי החל משנת 2007 ניכרת מגמה בלשכת עורכי-הדין לקדם מערך הכשרות לעורכי-הדין המתנדרבים בתכנית "שכר מצווה" של הלשכה, באמצעות שיתוף פעולה עם תכנית "המשפט בשירות הקהילה" בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב. ההכשרות כוללות לימוד תחומי ידע רלוונטיים לפעילותם של המתנדרבים וסיפוק כלים לעבודתם, תוך התמקדות באופיו המיוחד של הסיוע לאוכלוסיות מוחלשות. תחומים כאלה הינם העצמה קהילתית, כתיבה משפטית, תכנון כלכלת המשפחה, ניהול משא-ומתן, עתירות מינהליות, אתיקה ועוד.
- 70 י', אישה יהודיה ממעמד סוציו-אקונומי גבוה, משכילה ובעלת מקצוע חופשי, סבלה מאלימות ומהתעללות חמורות מצד בעלה. כאשר נאלצה לברוח מביתה ונאבקה על קבלת משמורת על ילדיה, נתקלה גם היא באוזלת-יד מצד מוסדות המדינה ובחוסר-רגישות כלפי מצבה המיוחד, אשר דרש יישומם של כלים ופתרונות חריגים שטרם הוטמעו במערכת המשפטית והטיפולית בישראל. סיפורה של י' מלמד כי גם כשמדובר באישה המהווה "אחת מאיתנו" ואינה משתייכת לקבוצת מיעוט תרבותית, היא עדיין נתפסת כ"אחרת" וזוכה ליחס מחפיר.